

AL-GHAZALIJEVO UČITELJSTVO ZA DANAŠNJE PROUČAVANJE KUR'ANA:

AL-GHAZALI, MUFESSIR

- OSLOBODITELJ SVJETOVA KUR'ANA

Enes KARIĆ

Uvodna napomena

Ova naša studija ograničit će se na Al-Ghazalijevo tumačenje Kur'ana, bolje kazati na naše viđenje šta jeste Al-Ghazalijevo tumačenje Kur'ana i od kakve bi nam koristi ono moglo biti danas. Pritom ćemo polaziti od jedne naše teze o Al-Ghazalijevom djelu, a ta teza tvrdi da je cjelokupno Al-Ghazalijevo djelo, sve njegove knjige i cjelokupna metodologija kojom je te knjige pisao, jedan veličanstven komentar Kur'ana.

Odmah želimo kazati da dokazivanje te teze nije nimalo lahak zadatak jer Al-Ghazali nije tipičan komentator Kur'ana. On, zapravo, i nema zasebnog, uobičajenog komentara Kur'ana, to jest nema ga na način da je u jednom takvom komentaru zasebno i cjelovito protumačio cijeli Kur'an na klasičan način, od sure *al-Fatiha* do sure *al-Nas*, kako su učinili, recimo, Fakhr al-Din al-Razi, zatim 'Umar al-Zamakhshari i brojni drugi komentatori Kur'ana (al-mufassirun).

Al-Ghazali je krenuo drugačijim putem, te se, zapravo, može kazati da je cjelokupno Al-Ghazalijevo djelo, ma koliko bilo razučeno i raznovrsno, jedan veličanstveni komentar Kur'ana, ali i komentar islama i svijeta u kojem je živio! Zašto je Al-Ghazali na takav način pozicionirao svoje djelo? Zašto se na njegovo djelo može gledati ne

samo kao na komentar Kur'ana već i na uspješan pokušaj pisanja komentara islama, pa i komentara svijeta?

Ova naša studija ići će za tim da ta pitanja objasni i da na njih pokuša dati razložne odgovore.

Grandioznost Al-Ghazalijeve intelektualne pojave (ili zašto Al-Ghazalija i danas trebamo čitati?)

1) Al-Ghazalijeve intelektualna obuhvatnost. Ebu Hamid Muhammed al-Ghazali (1058. - 1111.) je intelektualna pojava čije se ime s poštovanjem spominje i čije se djelo s marom izučava na najprestižnijim svjetskim sveučilištima i hramovima nauke. Al-Ghazalijevo djelo je jedinstveno u disciplinama filozofije, teologije, kosmologije, misticizma, estetike, etike, politike, obrazovanja, itd. Al-Ghazalijevo djelo vrhuni uz djela desetak svjetskih mislilaca koje čovječanstvo u svakom stoljeću iznova otkriva, tumači i slavi. *Al-Ghazalijeve obuhvatnost je, dakle, prvi razlog zašto ovog mislioca trebamo danas sve više čitati.*

Obuhvatnost Al-Ghazalijeve mišljenja uči nas da se odlučno suprotstavimo današnjim mnogobrojnim reduciranjima islama na suhoparnu vjeru bez intelektualnog mišljenja, na političku ideologiju koja nema izgleda na uspjeh zbog toga jer mnoge

ideološke i političke redukcije islama u sebi nemaju ni razuma ni morala.

2. Al-Ghazali je učinio vidljivom duhovnu i intelektualnu veličinu islama. Kad je posrijedi povijest islamskog mišljenja i duhovnosti, Al-Ghazalijevo djelo se ubraja u remek-djela veličanstvene naukovne baštine islamske civilizacije. Al-Ghazali je blizu devet stoljeća jedan od najčitanijih, ako ne i najčitaniji, muslimanski i islamski pisac, mislilac, šejh, filozof, visokoškolski učitelj, učenjak, mistik, reformator obrazovnog sistema i autoritet, ukratko “jamac islama” koji posvjedočuje širinu islama, i čiju širinu islam posvjedočuje i omogućuje. *Činjenica da je Al-Ghazali učinio vidljivom svekoliku intelektualnu širinu, duhovnu dubinu i životno bogatstvo islama jeste drugi razlog zašto Al-Ghazalija i danas trebamo čitati i uzimati za učitelja.*

Upravo zbog te širine i dubine Al-Ghazalijeva mišljenja, muslimansko čovječanstvo, i čovječanstvo u cjelini, Al-Ghazalija neprestano i iznova otkriva.

Al-Ghazalijev intelektualni učinak je, prije svega posredstvom Bliskog i Srednjeg istoka, te ne manje i posredstvom Sredozemnog bazena, kao i posredstvom muslimana, jevreja i kršćana Španije i srednjovjekovnih latinskih filozofijskih katedri, prešao u latinski jezik i u Evropu. Tako se Al-Ghazalija započelo upoznavati i izučavati u tadašnjoj intelektualnoj Evropi, i time ga današnji pregledi povijesti filozofije Zapada svrstavaju, kao jednog od najutjecajnijih svjetskih mislilaca, odmah uz Budu, Sokrata, Platona, Konfucija, Tomu Akvinskog.¹

3. Al-Ghazali je mislilac unutar-muslimanskog dijaloga i tolerancije između vanjskih i unutarnjih aspekata islama. Kad je islamski svijet posrijedi, Al-Ghazali je skoro podjednako poštovan od šiija i sunija, on je i “ezoterički” i “egzoterički” učitelj i autoritet, a kako je bio pomiritelj “vanjskog” i “unutarnjeg” značenja islama, islam je, zahvaljujući njegovom djelu, (p)ostao “sufijski”, ali je i sufizam (p)ostao islamski. *Tu činjenicu buđenja unutar-islamske i unutar-muslimanske teorijske i mezhebske tolerancije, pomirenja i dijaloga kod Al-Ghazalija smatram trećim razlogom zašto je Al-Ghazali i danas dobro došao u naše škole i na naše univerzitete.* Jer, naime, Al-Ghazali nije intelektualni autoritet provincijalne naravi. Eksplicitnije kazano, Al-

Ghazali nije zatvoren u nacionalni krug (on nije perzijski mislilac, premda se njime Perzijanci mogu ponositi kao s veličanstvenom nacionalnom vrijednošću), također Al-Ghazali nije sektaški mislilac (njegov sufizam je otvoreni a ne zatvoreni tip naučavanja i mišljenja). Al-Ghazali je naprosto mislilac raznolikog i raznovrsnog muslimanskog čovječanstva i Al-Ghazalijevo učenje se ne da svesti ni na kakav poseban uski “izam” ili “izme”.

4. Al-Ghazalijev islam jeste jedan otvoreni i radosni islam, jedan islam sa osmijehom. Rijetko je naći opsežnije djelo od Al-Ghazalijeva koje s tolikom mjerom mudrosti, blagosti, ravnomjernosti, smirenosti i pameti poziva islamu i koje se islamom služi kao sredstvom da se ljudsku dušu učini razdraganom za vjeru u Boga. *Činjenica da islam u Al-Ghazalijevim djelima nije neki strašni niti kruti islam jeste, zapravo, četvrti važni razlog zašto Al-Ghazalija danas čitamo sve više!* Islam u Al-Ghazalijevim djelima nije jedan namrgođeni, smrknuti islam koji od sebe odbija čak i same muslimane! Naprotiv, islam je u Al-Ghazalijevim djelima najveća ne samo čovjekova radost, već je kao dar i milost Božija ujedno i najveća radost kosmosa! Današnje rigidne pokrete koji sebe nazivaju islamskim trebalo bi Al-Ghazalijevim djelima liječiti od strogoće i odbojnosti koju nameću muslimanima i islamu.

5. Al-Ghazali je mislilac neprolazne suštine islama. Al-Ghazali je ona intelektualna veličina islama koja nas moćno oslovljava iz prošlosti, učitelj koji je svojim tematiziranjem i sistematiziranjem islamskog nauka² očitovao svoju pripadnost redu onih islamskih pregalaca duha koji su znali suvereno razlučiti vječno i vremensko u pojavi koja se naziva islam. *To da je Al-Ghazali znao razlučiti vječno i vremensko u islamu i među muslimanima jeste, po našem mišljenju, peti razlog Al-Ghazalijeve aktualnosti danas.* Jer, uz pomoć Al-Ghazalija i metodologije kojom su pisana njegova mnogobrojna djela i mi ćemo također, u svom vremenu, lakše znati pronaći metodologiju kojom se valjano razlučuje primarno od sekundarnog u ogromnom zdanju islama.

Svojim djelom, svojim knjigama, raspravama, polemikama, poslanicama, ukratko, opusom za čije je mehaničko čitanje potrebno nekoliko mjeseci,

Al-Ghazali o sebi svjedoči da je ljudska pojava bez koje se ne može valjano razumjeti šta je i danas od klasičnog islamskog mišljenja i duhovnosti vrijedno.³

6. Al-Ghazali je ustanovitelj sistemskog islamskog obrazovanja. Stoga je to, po našem mišljenju, *šesti razlog zašto je Al-Ghazali danas iznimno važan učitelj čovječanstva općenito, a muslimanskog čovječanstva posebno. Jer, Al-Ghazalija ne možemo valjano razumijeti bez njegova teorijskog i praktičnog doprinosa i rada na temeljitom preobražaju obrazovnog sistema islamskog svijeta.* Po našem mišljenju, tri stvari sačinjavaju duhovni trokut Al-Ghazalijeva intelektualnog stasanja: A) slavni univerziteti, B) slavni učitelji i C) duhovna situacija vremena.

Čovjek iz grada Tusa, *Et-Tusi*, kako su Al-Ghazalija prozvali, započinjao je svoju intelektualnu hidžru/seobu u nekoliko mahova. Uvijek su Al-Ghazalijeva putovanja bila u prvom redu obrazovna, bio je u ulozi i studenta i učitelja. Prvi put je na svoje putovanje i naukovno uspinjanje krenuo još za rane mladosti, učeći na slavnim i velikim perzijskim sveučilišnim središtima, da bi se, dostigavši intelektualnu zrelost i slavu, skrasio neko vrijeme u Bagdadu. Na tom putu duhovnog i intelektualnog stasanja Al-Ghazali je imao i svoje velike učitelje, Al-Juwaynija naprimjer, koga su zvali *Imamu-l-haramayn* (Imam Mekanskog i Medinskog hrama).

Al-Ghazali, poput naprimjer Muhammada Naquiba al-Attasa i Seyyeda Hosseina Nasra danas, uočava da je itekako nužno stalno bdjeti nad izgradnjom efikasnog obrazovnog sistema muslimanskog svijeta.

7. Al-Ghazali je budni proučavatelj svoga vremena. *Sedmi, možda najvažniji razlog, zašto danas trebamo čitati slavnoga Al-Ghazalija i napajati se porukama njegovih djela počiva u njegovoj sposobnosti čitanja znakova svoga vremena.* Mislim da je ondašnja duhovna situacija vremena, vjerovatno, najpresudnija ovozemna okolnost koja je Al-Ghazalija stavila u vrtloge ne samo teških političkih zbivanja i ideoloških sukoba već i teških teorijskih i obrazovnih pitanja. Nešto od tog unutarnjeg nemira on je ispričao u svojoj duhovnoj autobiografiji, *Izbavitelj od zablude (Al-Munqid min al-Dalal)*. Stanje muslimana s kojim nije bio niko

zadovoljan, mladog Al-Ghazalija je duboko uznemirilo, tako bolno da je proživio nekoliko intelektualnih i duhovnih kriza.⁴

Kad je posrijedi njegova sposobnost da valjano čita znakove vremena napomenimo da je, u tom kontekstu, dobro prisjetiti se da Al-Ghazali umire 1111. godine, dakle kojih stoljeće i pol prije pada Bagdada (1258.). On je znakove muslimanskog duhovnog i političkog pada čitao na horizontima svoga vremena, te je pokušao reformirati obrazovni sistem u samom središtu 'Abbasijskog halifata.

Smatramo da ima nekoliko razloga zašto je sam Al-Ghazali bio ustanovitelj naukovnog programa ovih *Nizamijja* univerziteta (dva su postala slavna, u Bagdadu i Nejsaburu), ali se najvažniji razlog nalazi u ponovnoj afirmaciji islamskog znanja i u davanju novog impulsa sintetičkim i apsorpcionim moćima islama. Djelujući već uveliko u petom stoljeću islama (Al-Ghazali je rođen 450. godine po Hidžri), u dobu u kojem su se već dogodile važne islamske sinteze na području teologije, filozofije, književnosti, ukratko na planu kulturne i civilizacijske cjeline islama, Al-Ghazali je osjetio da jenjava i uveliko slabi intelektualni zanos muslimana i da je na djelu povlačenje muslimanskog genija u sebe.

Poznavatelji Al-Ghazalijeva djela nerijetko spominju da je Univerzitet *Nizamijja* u Bagdadu, naročito od vremena njegove profesure u svojstvu glavnog učitelja, imao središnju zadaću: ubrizgati novi impuls posustalom islamskom umu/aklu.⁵ Na ovoj univerzi Al-Ghazali je proveo svoje zrele godine, učvrstio je ahli-sunnetsko učenje, pomirio sufizam i islam (tako što je sufizam učinio islamskim, a islam protumačio sufizmom), afirmirao teologiju (*ilm al-kalam*), filozofiji pokazao njeno mjesto, držao predavanja iz etike i politike itd.

Nema valjanog tumačenja Kur'ana bez valjanog tumačenja svijeta

Kazali smo naprijed da Al-Ghazali nije autor jednog cjelovitog komentara Kur'ana u kojem je on tu knjigu protumačio od prve do posljednje sure. Dakle, u tumačenju Kur'ana Al-Ghazali nije pisac klasičnog komentara ove Svete Knjige.

Al-Ghazali uvodi nešto drugo, on, zapravo, pozicionira cjelokupno svoje djelo kao jedan živi, obuhvatni i slojeviti komentar Kur'ana, s jedne, ali i komentar svijeta, s druge strane. Kad kažemo "slojeviti komentar Kur'ana" onda to prije svega ukazuje na Al-Ghazalijevu nevjerovatno veliku intelektualnu dovitljivost i sposobnost da Kur'an, ali i svijet, gleda u razinama, u katovima, u slojevima, u stupnjevima.

Al-Ghazali pravi otklon od isključivih gramatičkih, sintaksičkih, semantičkih ili stilističkih komentara Kur'ana kakve su pisali mnogi njegovi savremenici. Doista, rijetke su gramatičke ili sintaksičke analize Kur'ana u Al-Ghazalijevim djelima. Ali, iz toga ne treba zaključiti da je Al-Ghazali protiv takvih komentara Kur'ana, već treba izvesti zaključak da je Al-Ghazali protiv interpretativnih metodologija koje Kur'an čitaju kao gramatički udžbenik! Nije dovoljno otkrivati Kur'an u cjelini njegova jezika, njegove gramatike i semantike, već se Kur'an mora raskrivati u cjelini svijeta.

Al-Ghazali, zapravo, komentira Kur'an svijetom, ali komentira i svijet Kur'anom! To je, smatramo, najvažniji polazišni princip njegovog tumačenja Kur'ana.

Da bismo dokazali ovu našu tvrdnju uzmimo za primjer nekoliko Al-Ghazalijevih djela.

Pri prvom susretu s njegovom knjigom *الحكمة في مخلوقات الله - Al-Hikmatu fi Makhluqati 'Ilahi* (Znamenja u Božijim stvorenjima)⁶ pomislili bismo da je to jedna mala, nadahnuta kosmološka rasprava, koja samo usputno navodi poneki kur'anski ajet. Ipak, dublje čitanje te knjige otkriva nam da je ona pozicionirana u skladu sa znamenitim principom sufizma *Al-Qur'anu kawnun natiqun wa-l-Kawnu Qur'anun samitun*, što znači: "KUR'AN JE KOSMOS KOJI GOVORI, A KOSMOS JE KUR'AN KOJI ŠUTI!" Tako uvidamo da se radi o izvanrednom komentaru Kur'ana, zapravo komentaru onih ajeta Kur'ana za koje bismo kazali da imaju "kosmološku tematiku". Al-Ghazali, doista, u ovom djelu raspravlja o nebu, zvijezdama, Suncu, Mjesecu, Zemlji, vodi, rijekama, morima, planinama, biljkama, životinjama, čovjeku...

Pa ipak, premda u ovoj Al-Ghazalijevoj raspravi ima kosmoloških nazora i postavki, kosmologija je tu samo privid, jer je pravi Al-Ghazalijev cilj pokazati

običnom čitatelju Kur'ana kako je moguće čitati svijet kao jedan veličanstven i izvorni komentar Kur'ana, ali čitati i Kur'an kao izvorni komentar svijeta. Al-Ghazali neosjetno i nenapadno navodi kur'anske stavke, znakove ili ayate i ubada ih kao filigrane na stranice ovog svog djela. Ali on odmah potom navodi i znakove svijeta, ayate svijeta razastrte po nebu, smještene u činjenici Sunca i Mjeseca, razasute diljem biljnog i životinjskog svijeta, ukratko, on kao predivne arabeske navodi raznovrsne znakove rasijane po horizontima unutaršnjeg i vanjskog svijeta.

Naprimjer, u poglavlju o značenju stvaranja neba, Al-Ghazali traži od čitatelja da gleda u dubine nebeskog plavetnila i da razmišlja o kosmičkim prostranstvima. U ovoj Al-Ghazalijevoj usrdnoj molbi upućenoj posmatraču neba sadržana je jedna skrovita molba posmatraču Kur'ana, čitatelju Kur'ana. Al-Ghazali od tog čitatelja traži da u prostranstvima Kur'ana, također, uoči beskraj!

Ovakvim hermeneutičkim postupkom Al-Ghazali postiže jedan vrlo važan cilj: On otvara Kur'an prema svijetu i svijet otvara prema Kur'anu, jer Al-Ghazali je mislilac širine i veličine islama. On smatra da je život, da je svijet, da je Kur'an daleko iznad bilo koje u ljudskom mozgu začete teorije. Ovom Al-Ghazalijevom širinom, ovim njegovim interpretativnim postupkom događa se dvostruko oslobađanje, jedno je oslobađanje Kur'ana za svijet, drugo je oslobađanje svijeta za Kur'an! Al-Ghazali je već u svome djelu *Al-Munqidh mina-d-Dalal* *المُنْقِذُ مِنَ الضَّلَالِ* (Izbavitelj od zablude) pokazao da je žestoki protivnik onih teorija koje su započele živjeti svoj život bez ljudi i bez svijeta, ukratko mimo mjesta gdje se događa život. Ako Kur'an razumijevamo po okamenjenim teorijama, onda time Kur'anu oduzimamo slobodu da svoje smislove neprestano otvara prema svijetu i dariva ih čovjeku. Naravno, čovjekov intelektualni svijet ne može bez teorija, ali teorije, prema Al-Ghazaliju, ne smiju zatvarati vjeru islam i knjigu Kur'an u suhoparne smislove. Al-Ghazali je žestoki protivnik larpartivizma. Jer, ako neka teorija postiže svoj cilj to ne znači da postiže i čovjekov cilj!

Al-Ghazalijevo djelo *Znamenja u Božijim stvorenjima* pisano je, kako smo napomenuli, za običnog čitatelja i pozicionirano je tako da razbudi vjersko čuđenje pred prizorom svijeta kao jednim veličanstvenim komentarom Kur'ana.

Ovo njegovo djelo ne sadrži nikakvu tefsirsku ili ta'wilsku teoriju koja bi imala u zadatku da samoj sebi potčini Kur'an i njegove poruke.

Na stotine je Al-Ghazalijevih djela i rasprava napisano i pozicionirano kao djelo *Znamenja u Božijim stvorenjima*.

Al-Ghazali legitimira razine tumačenja i razumijevanja Kur'ana

Za Al-Ghazalijevo komentiranje Kur'ana vrijedi jedan generalni sud: On je u svako svoje djelo ugradio načelo razumijevanja Kur'ana prema duhovnim razinama čovječanstva. U važnom poglavlju⁷ posvećenom Kur'anu u djelu (*Oživiljavanje vjerskih znanosti*) *Ihyau 'Ulumi d-Din* أَحْيَاءُ الْعِلْمِ الدِّينِ Al-Ghazali navodi sljedeće mišljenje:

إِنَّ كُلَّ حَرْفٍ مِنْ كَلَامِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فِي اللُّوحِ الْمَحْفُوظِ أَعْظَمُ مِنْ جَبَلٍ قَافٍ

“Svako slovo Božijeg Govora u *Lawhi-Mahfuzu* veće je od planine Qaf...”⁸

Ova Al-Ghazalijeva izreka u prvom redu ukazuje na neiscrpnost Kur'ana, ali i na neslućeno bogatstvo razina, slojeva, stupnjeva koje komentatori Kur'ana otkrivaju u veličini Kur'ana.

Ovdje se, međutim, samo od sebe postavlja pitanje: znači li to da svi pripadnici čovječanstva mogu jednako opažati veličinu Kur'ana?

Al-Ghazalijev je odgovor negativan. Jedni Kur'an samo recitiraju, drugi tumače njegova značenja, treći uzimaju dalekosežne kur'anske pouke... Stoga, polazeći od tog egzegetskog načela, Al-Ghazali u raspravi u *Ihyau* posvećenju Kur'anu veli sljedeće:

اللِّسَانُ يُرْتَلُّ وَالْعَقْلُ يُتَرْجَمُ وَالْقَلْبُ يَنْعَظُ

“Jezik recitira, razum prevodi, a srce uzima pouke (iz Kur'ana)!”⁹

Dakle, prema Al-Ghazaliju, u osnovi su tri razine recepcije Kur'ana:

A) jednom dijelu čovječanstva Kur'an se otkriva kroz puko recitiranje (*tartil* - تَرْتِيلُ);

B) drugi dio čovječanstva u Kur'anu razumskim moćima zahvata razinu prevođenja značenja (*tardžama* - تَرْجَمَةٌ);

C) treći dio čovječanstva uzima krajnje poruke Kur'ana (*itti'az* - اِتِّعَازُ).

Al-Ghazali dobro znade zašto ustanovljava

ovako dalekosežno egzegetsko i hermeneutičko pravilo u svojoj interpretaciji Kur'ana. Naime, Kur'an jeste za cijelo čovječanstvo, ali duhovne moći svekolikog čovječanstva ne mogu zahvatati Kur'an na isti način! Čovječanstvo recipira Kur'an različito, prema svojim intelektualnim, duhovnim, intuitivnim razinama i uvjetima. U toj dinamici razina razumijevanja, niži stupnjevi teže višim stupnjevima! Al-Ghazali sasvim jasno kaže:

كَمَا لَا يَصْلِحُ لِمَنْسُ جِلْدِ الْمُصْحَفِ كُلُّ يَدٍ فَلَا يَصْلِحُ لِتِلَاوَةِ حُرُوفِهِ كُلُّ لِسَانٍ وَلَا لِئِيلٍ مَعَانِيهِ كُلُّ قَلْبٍ

“Kako god nije podesna svaka ruka da dotakne korice Kur'ana, tako nije podesan ni svaki jezik da Kur'an recitira, a ni svako srce da dopre do kur'anskih značenja!”¹⁰ Ali, ovo ne znači da je bilo kome zapriječen put ka Kur'anu, već znači da Al-Ghazali traži intelektualnu i duhovnu pripremu i za najniže stupnjeve razumijevanja Kur'ana.

Al-Ghazali je na drugim mjestima sasvim određeniji, pa kaže da svi ljudi ne mogu na isti način zahvatati kur'ansku poruku, ali je svakom čovjeku dopušteno da “iz Kur'ana crpi spoznanja prema mjeri svoga razumijevanja i prema granici svoga uma”.¹¹

لِكُلِّ وَاحِدٍ أَنْ يَسْتَنْبِطَ مِنَ الْقُرْآنِ بِقَدْرِ فَهْمِهِ وَحَدِّ عَقْلِهِ

Kad Al-Ghazali ovo kaže onda to ne treba shvatiti da on zagovara “masovno razumijevanje Kur'ana”, kakvo susrećemo u ideološkim projektima nekih današnjih muslimanskih režima kojima se traži “da mase ovladaju Kur'anom”. Jer, Al-Ghazali je strogi protivnik ideoloških i revolucionarnih projekata koji kur'ansku višeslojnost reduciraju na samo jedno tumačenje prigrotovljeno po mjeri ljudskog prosjeka, ili po mjeri prosjeka mase, ili pak po mjeri ideološkog projekta. Prisjetimo se, barem zakratko, da je Al-Ghazali napisao djelo *Zauzdavanje mase da se ne bavi teologijom* (إِلْجَامُ الْعَوَامِ عَنْ عِلْمِ الْكَلَامِ),¹² što sasvim dovoljno svjedoči da je on, kao branitelj i zagovornik stupnjeva spoznaje u skladu sa stupnjevima sposobnosti ljudskih bića, sasvim dobro znao šta jeste svjetina ('*awwam* - عَوَامٌ). Stoga, maloprije navedenu Al-Ghazalijevo izreku treba shvatiti u skladu s njegovim objašnjenjima koja je više puta izložio u svojim djelima. Naime, Tradicija Zajednice otkrila je i otkriva Kur'an u okrilju njegovih razina i dubina, kao i u okrilju razina i

stupnjeva svijeta. U sklopu te bogate Tradicije “svakom je čovjeku dopušteno da iz Kur’ana crpi spoznanja prema mjeri svoga razumijevanja i prema granici svoga uma”.

Sama Tradicija Zajednice je, za pet stoljeća koja su prethodila Al-Ghazaliju, otkrila da se Kur’an može čitati u skladu sa punovažnom metodologijom islamskih škola mišljenja. Tako, do petog islamskog stoljeća imamo formirane pravne, filozofske, mističke, jezikoslovne, škole mišljenja. Svaka je škola tvrdila da otkriva u Kur’anu pohranjene tajne (أَسْرَارٌ) i smislove (مَعَانِي), i svaka, prema Al-Ghazaliju, ima legitimno pravo da to čini, pod uvjetom da, naravno, poštuje od sveukupne Tradicije Islama prihvaćeni red. A taj se red, smatra on, na samom početku sastoji u tome da se poštuje vanjsko tumačenje Kur’ana (*Al-tafsir al-zahir - التفسير الظاهر*). U tom smislu Al-Ghazali u *Ihyau* strogo insistira na ovladavanju vanjskim tumačenjem Kur’ana i kaže:

وَمَنْ ادَّعَىٰ فَهَمَّ أَسْرَارَ الْقُرْآنِ وَلَمْ يَحْكَمْ
التَّفْسِيرَ الظَّاهِرَ فَهُوَ كَمَنْ يَدْعَىٰ الْبُلُوغَ
إِلَىٰ

صَدْرِ الْبَيْتِ قَبْلَ مُجَاوَزَةِ الْبَابِ

“Ko tvrdi da posjeduje unutarne tajne Kur’ana a da nije prethodno ovladao vanjskim tumačenjem Kur’ana nalik je onome ko tvrdi da je stupio u proćelje sobe prije negoli je prošao kroz kućna vrata.”¹³

Ovaj stavak iz *Ihyau* ‘*Ulumi-d-Dina*’ moguće je protumačiti i kao Al-Ghazalijev napad na ezoteričke sekte (*al-batiniyya*). Te su sekte, u cilju političkog pragmatizma, izvirtale konsenzusom priznate tradicionalne škole tumačenja Kur’ana. Al-Ghazali ih je žestoko napadao s intelektualnih pozicija, tvrdio je da su ciljevi batinijskih sekta ideološko-politički i da u skladu s tim kratkotrajnim ciljevima čitaju i tumače Kur’an, izvrćući njegov smisao.¹⁴ U ovome je Al-Ghazalijeva uloga zanimljiva za ovo naše vrijeme u kome su stotine miliona muslimana, u različitim krajevima muslimanskog svijeta, izložene plitkoumnim ideološkim projektima u kojima se kur’anski tekst koristi kao politička parola i slogan. Al-Ghazali brižno bdije nad božanskom naravi Kur’ana i protiv je ideoloških redukcija Kur’ana. On u *Ihyau* navodi važnu maksimu: مَنْ بَلَغَهُ الْقُرْآنَ فَكَانَتْ كَلِمَةُ اللَّهِ كUR’AN, kao da s njime govori sam Bog!”¹⁵

Al-Ghazali uporno brani razine tumačenja Kur’ana, te je samim tim bio protiv ideološkog niveliranja i isušivanja kur’anskog teksta. Prema Al-Ghazalijevim djelima, svaka razina razumijevanja Kur’ana je legitimna, ukoliko, naravno, uvažava i druge legitimne razine razumijevanja. Šta je legitimno a šta nije legitimno u tumačenju Kur’ana odredila je ukupna Tradicija Zajednice. U *Ihyau* on navodi stotine ljudi poimenice koji su stoljećima bdjeli nad Tradicijom Zajednice, dijelom je stvarali i bili njeni njegovatelji. Ti ljudi, ta Zajednica je, također, odredila i redosljed tih razina, to jest njihov međusobni unutarnji poredak.

Al-Ghazali je, imajući to u vidu, napisao jedno drugo važno djelo iz tumačenja Kur’ana pod zanimljivim naslovom (*Dragulji Kur’ana*) *Dżawahiru-l-Qur’an* جَوَاهِرُ الْقُرْآنِ.¹⁶ Stupnjevi kroz koje razumijevamo i tumačimo Kur’an jesu svojevrsno “putovanje do Boga” (السَّفَرُ إِلَى اللَّهِ).¹⁷ Kad shvatimo smisao vanjske riječi Kur’ana, kad on postane naš, tad ga ne smijemo uzimati i za konačni smisao. Koji čitatelj Kur’ana prvi stupanj smatra i konačnim ponaša se na isti način kao onaj ko gleda samo narov plod sa pozicija kore! Al-Ghazali doslovno kaže:

مَنْ لَمْ يُجَاوِزْ هَذِهِ الدَّرَجَةَ فَكَأَنَّهُ لَمْ يَشَاهِدْ
مِنَ الرُّمَّانِ إِلَّا قَشْرَتَهُ

“Ko nije pošao dalje od prvog stupnja (razumijevanja Kur’ana) taj kao da je od narova ploda vidio samo koru!”¹⁸

Al-Ghazali u predgovoru svome djelu *Dżawahiru-l-Qur’an* naširoko izlaže metodologiju tumačenja Kur’ana po stupnjevima. Prostor nam ne dopušta da cjelovitije donesemo Al-Ghazalijevu podjelu interpretativnih nauka Kur’ana, ali istaknimo ovdje da on, idući za principom *kora-jezgro* ili *školjka-biser*, smatra da je arapski jezik “odjeća Kur’ana” (كِسْوَةُ اللُّغَةِ الْعَرَبِيَّةِ).¹⁹ Nekoliko arapskih jezikoslovnih znanosti proučava jezik Kur’ana, tu “školjku Kur’ana”,²⁰ ali je glavni cilj ići dalje uspinjući se ka glavnoj znanosti Kur’ana - znanosti o spoznanju Boga! Al-Ghazali kaže:

وَالْعِلْمُ الْأَعْلَىٰ وَالْأَشْرَفُ عِلْمٌ مَعْرِفَةُ اللَّهِ
تَعَالَىٰ فَإِنَّ سَائِرَ الْعُلُومِ تُرَادُّ لَهُ وَمِنْ أَجْلِهِ
وَهُوَ لَا يُرَادُّ لِغَيْرِهِ

“Najviša i najčasnija znanost jeste znanost o spoznanju Boga Veličanstvenoga! Jer, ostale znanosti trebaju znanost o spoznanju Boga i radi nje postoje, a ona ne potrebuje druge znanosti!”²¹

Sve znanosti ne uživaju podjednaku važnost, stoga se Al-Ghazali drži stroge hijerarhije znanosti. Znanost o spoznanju Boga je najviša znanost jednostavno zato jer je Bog ono najviše, ono najveće!

Danas, u vremenu scijentističkih simplifikacija kur'anskog teksta i navale "naučnih tumačenja Kur'ana" potrebno je imati na pameti Al-Ghazalijevu hijerarhiju znanosti. Nije legitimno tumačiti više nižim, vječno prolaznim, božansko ljudskim.

Al-Ghazali nam je danas naročito dragocjen jer je pokazao da medicina, astronomija, zvjezdoznanstvo, kosmologija, zatim anatomija, okultne nauke i sl. imaju veliku važnost u životu ljudi, ali nema potrebe posezati za njima u svrhu tumačenja Kur'ana.

U djelu *Džawahiru-l-Qur'an* Al-Ghazali svome pretpostavljenom sugovorniku veli sljedeće:

وَلَعَلَّكَ تَقُولُ أَنَّ الْعُلُومَ وَرَاءَ هَذِهِ كَثِيرَةٌ
كَعِلْمِ الطَّبِّ وَالنَّجُومِ وَهَيْئَةِ الْعَالَمِ وَهَيْئَةِ
بَدَنِ الْحَيَوَانَ وَتَشْرِيحِ أَعْضَائِهِ
وَعِلْمِ السَّحْرِ وَالطَّلَسْمَاتِ وَغَيْرِ ذَلِكَ
فَاعَلِمْنَا أَنَّمَا أَشْرَبْنَا إِلَى الْعُلُومِ الدِّينِيَّةِ
حَتَّى يَتَيَسَّرَ سُلُوكُ طَرِيقِ اللَّهِ تَعَالَى وَ
السَّفَرِ إِلَيْهِ أَمْ هَذِهِ الْعُلُومُ الَّتِي أَشْرَبْتَ
إِلَيْهَا فَهِيَ عُلُومٌ وَلَكِنْ لَا يَتَوَقَّفُ عَلَى
مَعْرِفَتِهَا
صَلَاحُ الْمَعَاشِ وَالْمَعَادِ فَلِذَلِكَ لَمْ نَذْكُرْهَا

"Možda ćeš reći da ima (osim nauka kojima se tumači Kur'an) još mnogo nauka, kao što je medicina, zvjezdoznanstvo, astronomija, anatomija, okultne nauke i druge, (odgovaram ti sljedeće): Znaj da smo mi ukazali samo na vjerske nauke (...) kako bi se lahko slijedio Put Boga uzvišenoga i olakšalo Putovanje do Njega. A kad su posrijedi nauke na koje si ti ukazao, velim da su i to nauke, ali o njihovom poznavanju ne ovisi moralni boljitak na Ovom i na Onom svijetu. Stoga te nauke (medicinu, astronomiju, anatomiju) nisam spomenuo..."²²

Ovim Al-Ghazali ne veli da je protiv medicine, astronomije, anatomije, itd., već samo traži uvažavanje hijerarhije nauka i područja gdje pojedine nauke važe.

Al-Ghazali - osloboditelj svjetova Kur'ana

Al-Ghazali je raskošan komentator Kur'ana, komentator koji s veličanstvenom snagom i erupcijom znanja tumači svjetove Kur'ana i oslobađa ih za naše razumijevanje (*tafhim* - تَفْهِيم), za naše diskurzivne moći (*tafkir* - تَفْكِير), za naše kontemplativne moći (*tafqiḥ* - تَفْقِيْهِ), itd. Al-Ghazali nas umješno vodi kroz svoja djela i kroz njihove slojeve, i nikada nam s Al-Ghazalijem nije dosadno, jer su, zapravo, stranice njegovih djela uvijek u ulozi predvorja Kur'ana.

Ali ništa nije tako važno za Al-Ghazalijevu hermeneutiku kao njegov termin *ta'bira* (تَعْبِير) ili simboličkog povezivanja kore i jezgra, teksta i značenja, tijela i duha, zemlje i neba, Ovog i Onog svijeta, itd.

U *Džawahiru-l-Kur'anu* Al-Ghazali kaže:

كَمَا يَسْتَحِيلُ الْوُصُولُ إِلَى اللَّبِّ إِلَّا مِنْ
طَرِيقِ الْقَشْرِ فَيَسْتَحِيلُ التَّرْقَى إِلَى عَالَمِ
الْأَرْوَاحِ إِلَّا بِمِثَالِ
عَالَمِ الْأَجْسَامِ

"Kako god nije moguće dospjeti do jezgra, osim kroz ljusku, isto tako je nemoguće dospjeti do Duhovnog Svijeta, osim simbolom Tjelesnog Svijeta!"

Ovo je, grubo uzevši, jedna od metoda *ta'bira* ili simboliziranja. O Duhovnom Svijetu moguće je saznati posredstvom Tjelesnog Svijeta putem *ta'bira* ili simboliziranja. *Ta'bir* u osnovi znači "prelaženje" od nižeg ka višem, od kore ka jezgri, od slova ka značenju... *Ta'bir al-ru'ya* je u islamskoj tradiciji nauka o tumačenju snova. Ono što se sanja samo je simbol koji ukazuje na stvarni događaj. Povezati sanjani simbol sa stvarnim događajem ili ispunjenjem sna jeste također - *ta'bir*.

U ovom kontekstu možemo sasvim pouzdano kazati da je Al-Ghazalijevo djelo *مشكاة الأنوار* - *Miškāt al-Anwār* (Niša svjetlosti) primjer visoke *ta'bir* hermeneutike Kur'ana. U "Niši svjetlosti" Al-Ghazali tumači poznati kur'anski stavak o svjetlosti, tzv. *ayat al-Nur* (poglavlje Al-Nur, 35.). Vjerujemo da nismo sami u mišljenju da je to najbolji mistički komentar o ovom "stavku o svjetlosti" uopće napisan u islamskoj tradiciji.

Miškātu-l-Anwār je rasprava koja često spominje riječ svjetlost, ali je raspravljano o svjetlosti ono najmanje što Al-Ghazali hoće postići. Po našem

mišljenju, cjelokupni komentar “stavka o svjetlosti” (*ayat al-Nur*) posvećen je jednom skrivenom cilju, a taj cilj je odbrana višeznačnosti i višeslojevitosti Kur’ana i izlaganje metodologije *ta’bira*. Ovim djelom Al-Ghazali iznova insistira na oslobađanju dubina i smislova Kur’ana. On svoje studente želi tome da podučí.

Obično se smatra da je *Miškatu-l-Anwar* jedan ezoterički (*al-batin*) komentar Kur’ana, te da je upućen najvišoj kategoriji obrazovanih ljudi. Dakako, to je tačno. Ali, Al-Ghazali, raspravljajući o svjetlosti kao o važnoj metafori u Kur’anu slijedi glavne principe svoga tumačenja Kur’ana. Al-Ghazali svoje čitatelje nastoji, metodom *ta’bira*, navesti na divljenje i čuđenje spram činjenice svjetlosti koju opažaju okom, i spram metafore svjetlosti u Kur’anu. I potom ih vodi, opet metodom *ta’bira*, od vanjskih (*al-zahir*) ka unutarnjim (*al-batin*) smislovima i značenjima svjetlosti, Kur’ana, svijeta...

Tvrđnju da je Al-Ghazali svojom hermeneutikom Kur’ana zapravo osloboditelj svjetova Kur’ana indirektno potvrđuju mnogi autori. U velikoj dvotomnoj *Povijesti arapske filozofije* (تَارِيخُ الْفَلْسَفَةِ الْعَرَبِيَّةِ)²³ autori Hanna al-Fakhuri i K̄halil Al-Jarr ističu da je Al-Ghazalijev revolt uslijedio protiv kalamskih (teoloških) raspređanja i zamršenih pravnih definicija. Kalam i Fiqh Al-Ghazalijeva vremena postali su zarobitelji Kur’ana, pretvorili se u sredstva redukcije kur’anskih smislova i, tako, postali područje slijepog oponašanja, *taqlida*.

Al-Ghazali je ustao protiv *taqlida*, i u svome najvećem djelu, *Ihyau ‘Ulumi-d-Dinu*, protumačio Kur’an i islam na način oslobađanja čitavog univerzuma smislova, značenja, inspiracija, aluzija, metafora, migova...

Al-Ghazalijevo bdijenje nad *Ihyaom* bilo je, zapravo, bdijenje nad jednim grandioznim obnoviteljskim (idžtihadskim) projektom *oživljavanja vjerskih znanosti*. Desetogodišnje Al-Ghazalijevo razmišljanje po džamijama Jerusalema, Damaska, Meke i Medine, razmišljanje kako da se islamskom umu/aqlu pomogne da prebrodi krizu rezultiralo je i djelom, slavnim kitabom, *Oživljavanjem vjerskih znanosti* (*Ihyau ulumi-d-din*).

Ibnu-l-Dževzi tvrdi da je djelo *Ihyau ulumi-d-din* pisano u dva grada, Jerusalemu i Damasku.²⁴ U džamijama ta dva grada Al-Ghazali je pisao

poglavlje po poglavlje *Ihyaa* i davao da ga pisarski cehovi umnažaju.

U islamskom duhovnom zdanju knjiga *Ihya ulumi-d-din*, ili *Oživljavanje vjerskih znanosti*, zauzima raznoslojnu poziciju, ali je to, bez sumnje, najveći svjetionik teorijskog islama i idžtihada u prvom mileniju islama.

Djelo *Ihyau ulumi-d-din* i samo je koncipirano po sistemu kako fizičkog, tako i duhovnog, putovanja kroz područja islama, i kao knjiga-vodič za postizanje jednog preporoditeljskog mi’radža muslimanskog čovječanstva. Nije nimalo slučajno da ovaj Al-Ghazalijev *magnum opus* započinje knjiga-poglavljem posvećenom znanju - *Kitabu-l-‘Ilm*. Knjiga *Kitabu l-‘Ilm*, kojom se otvara *Ihyau ulumi-d-din*, jeste ujedno i metodološki proslav Al-Ghazalijanski koncipiranog *idžtihada* ili preporoditeljskog mišljenja. *Idžtihad* je nemoguć bez znanja, jer znanje je svjetlo vjere, ako ne i jamac vjere!

Mnogo je pitanja šta je Al-Ghazali, u konačnici, htio sa naslovom *Ihyau ulumi-d-din* ili *Oživljavanje vjerskih znanosti*. Na prvom mjestu je, u pokušaju da se pruži odgovor, važno napomenuti da Al-Ghazali nije kazao *Ihyau-d-din* (*Oživljavanje vjere*), već je kazao *Ihyau ulumi-d-din* (*Oživljavanje vjerskih znanosti*).

Znanje, oživljavanje znanja i nauka je središnji problem Al-Ghazalijevog koncepta idžtihada. Kad god su muslimani zapostavljali *ne vjeru kao takvu*, već *znanje i poznavanje vjere*, suočavali su se sa pukom propašću.

Ihya je, također, veličanstveni komentar Kur’ana. Sve je u *Ihyau* viđeno po slojevima, stupnjevima, razinama ili, kako bi Al-Ghazali kazao, maratibima (*maratib* - مَرَاتِب). Ma o čemu Al-Ghazali govorio u *Ihyau*, ón govori sa stanovišta stupnjeva ili *maratiba*. Tako on, da uzmemo primjer čistoće, u *Ihyau* veli:

لِلطَّهَارَةِ أَرْبَعٌ مَرَاتِبٌ تَطْهِيرُ الظَّاهِرِ عَنِ
الْأَحْدَاثِ وَعَنِ الْأَخْبَاتِ وَالْفَضْلَاتِ
وَتَطْهِيرُ الْجَوَارِحِ عَنِ الْجَرَائِمِ وَالْآثَامِ وَ
تَطْهِيرُ الْقَلْبِ عَنِ الْأَخْلَاقِ الْمَدْمُومَةِ
وَالرَّذَائِلِ الْمَقْوُوتَةِ وَتَطْهِيرُ السِّرِّ عَمَّا سِوَى
اللَّهِ

“Četiri su stupnja čistoće: A) Vanjsko čišćenje od nečisti, prljavštine i otpadaka, B) čišćenje organa tijela od zlih djela i grijeha, C) čišćenje srca od

pokudenog ponašanja i mrskih poroka i D) čišćenje misli od svega što nije Bog!”^{2 5}

Ihyau 'ulumi-d-Din je moćno djelo koje na svojim stranicama otvara perspektive islama, oslobađa smislove Kur'ana, udahnuje polet muslimanskim intelektualnim snagama.

***

Danas nam Al-Ghazalijeva metodologija u tumačenju Kur'ana može biti od dragocjene pomoći u mnogolikim obnovama kojih je potrebno muslimansko čovječanstvo. Al-Ghazali je bio intelektualni osloboditelj svjetova Kur'ana tek tada kada je svoj intelekt oslobodio i pripremio za metodologiju tumačenja koja svijet Kur'ana i svijet inače gleda u stupnjevim i razinama.

A to znači da je Al-Ghazali učitelj koji je vješto podučavao alternativama. Danas je islamski svijet potrebit punovažnih alternativa stvorenih duhom novih obnovitelja kao što je bio duh Al-Ghazalija.

Bilješke:

¹ Njemački filozof Karl Jaspers imao je svoje poglede i teorije o tzv. osnom dobu, tj. o dobu u kojem su se pojavili veliki učitelji čovječanstva koji su u svojim sistemima mišljenja ponudili osovino, temelj intelektualnog razvoja čovječanstva. Ako se ima u vidu drugi milenij po Isau, a.s., onda se Al-Ghazali svakako može ubrojiti u milenijumske učitelje čovječanstva. Jer, Al-Ghazali je veličina koja nas neprestano oslovljava iz prošlosti.

² Prvo poglavlje Al-Ghazalijeva djela *Ihyau 'Ulum al-Din* bavi se sistematizacijom znanja i nauka. Ta sistematizacija pokazuje koliko je Al-Ghazali živi mislilac ili mislilac života u njegovom neprestanom bujanju.

³ Već stoljećima studenti islama duboko poniru u grandiozni opus ovog *mugaddida/obnovitelja* islama, a uz taj laskavi naslov mnogi ga ponosno već stotinama godina oslovljavaju i časte sintagmama *hujjatu l-islam* (dokaz, jamac islama), kao i nakit/ukras vjere (*zaynu d-din*).

⁴ Sve se to zbivalo u vrijeme kad je Abbasijski hilafet pokazivao znake definitivnog urušavanja. Na pozornicu vlasti, politike, vojske i administracije sve su više, i to vrlo uspješno, stupali Turci Seldžuci, ali islamski svijet se, u Al-Ghazalijevo vrijeme, našao između čekića i nakovnja, između križarske najezde sa zapadne, i mongolske prevage sa istočne strane. Bilo je to vrijeme u kojem su se množila tajna ezoterička društva, koja su svojim učenjima pridonijela pomučivanju i zamagljivanju valjanih putova do jasnog shvatanja istine. K tome, mnoga ezoterička društva Al-Ghazalijeva vremena bila su produžena ruka direktnih političkih akcija i atentata. Tako je, u jednom atentatu, stradao i

Al-Ghazalijev prijatelj i mecena Al-Ghazalijeve univerzitetske karijere, slavni Nizamu-l-Mulk, osnivač i finansijer visokih *Nizamija* univerziteta (pripadnik jedne batinijske sekte ubio je Nizamu-l-Mulka 1092. godine po Isau, a.s.).

⁵ O ovome više u djelu Abd al-Rahman Badawi, Al-Mawsu'ah al-Falsafiyah.....

Summary

Al-Ghazali, Mufessir - the liberator of the Qur'anic worlds

Enes Karić, Ph.D.

This study discusses al-Ghazali's *ijtihad* in the field of Qur'anic commentary. The author paid special attention to the Issue, introduced by Al-Ghazali, of levels or degrees of understanding of the Qur'an. The author claims that Al-Ghazali does not have one complete commentary of the Qur'an, but rather the entire Al-Ghazali's work is one grandcommentary.

m